

Олег Малько

СУДОВА СИСТЕМА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються проблеми реформування системи судочинства в контексті політичного розвитку України. Автор обґрунтовує необхідність створення ефективної судової системи як головне завдання для демократичного поступу України.

Malko Oleg Judicial System as a Factor in Forming of Institute of Human Rights in Ukraine. The problems of judicial authority's reformation in context of political development of Ukraine are analyzed in the article. Author substantiates necessity of shaping the effective judicial system as the main task of democratic progress of Ukraine.

Відомо, що епіцентром сучасного демократичного поступу людства є проблема захисту прав людини. За словами Кофі Аннана, лауреата Нобелівської премії миру, Генерального секретаря ООН у 1997–2006 роках, «у світі дедалі більше поширюється усвідомлення того, що держава є слугою свого народу, а не навпаки. У той же час суверенітет особистості — а під цим я розумію права людини

та її основні свободи, як це сформульовано у Статуті ООН — зміцнився завдяки зростаючому усвідомленню кожною людиною свого права визначати власну долю»¹.

28 червня 1996 року Верховна Рада України ухвалила варіант Основного закону, який отримав схвальні відгуки фахівців-правознавців і чиновників Ради Європи та Венеціанської комісії з огляду на високий рівень захисту прав людини. Проте, на думку ряду експертів, вади оригіналу нової Конституції більше полягали у відсутності механізмів реалізації її норм, аніж у концептуальних положеннях самого тексту².

Основний закон України в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» закріпив цілком досконалу систему прав і свобод людини, а також загальні принципи та положення, покликані визначити зміст гарантій і механізмів реалізації цих прав і свобод. Утім, як відомо, окремі з них, особливо у соціально-економічній сфері (право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48), право на доступне медичне обслуговування (ст. 49), право на інформацію та ін.), до цього часу залишаються переважно декларативними³. На думку М.Оніщука, міністра юстиції України в другому уряді Ю. Тимошенко, ця обставина сприяє поширенню правового нігілізму в українському суспільстві та сумнівів громадян у спроможності держави забезпечити їхні конституційні права⁴.

Водночас соціологічні дослідження засвідчили наявність у нашій країні низки реальних прав і свобод, оскільки це визнавали їх «користувачі», тобто громадяни України. Серед таких прав — право об'єднуватися в політичні партії, право створювати громадські об'єднання, право на свободу віросповідання, право брати участь у мітингах і демонстраціях протесту, рівноправність національних меншин і рівноправність чоловіків і жінок, свобода слова⁵. Щодо останнього (за черговістю, а не за значущістю) варто відмітити такий факт: авторитетна міжнародна організація «Репортери без кордонів» оприлюднила щорічний рейтинг свободи слова у світі. Зі 173 країн, які ввійшли до списку, найкраща ситуація зі свободою слова в Ісландії, Люксембурзі та Норвегії. Найгірша — в Еритреї, Північній Кореї і Туркменистані. Україна поліпшила свої позиції на п'ять пунктів, піднявшись 2008 року на 87-ме місце⁶.

Ситуація з дотриманням прав людини в Україні не була однозначною. На думку ряду правників, суть проблеми полягала в наступному: «Прийнявши нові Кримінальний, Цивільний та

Сімейний, Господарський кодекси, наша держава вже визначила зазначені межі (недозволеної законом суспільної поведінки — *О.М.*) з допомогою кримінально-правових, цивільно-правових, економіко-правових та деяких інших засобів. Щоправда, визначила не зовсім чітко, а головне — не завжди виходячи з пріоритету прав і свобод людини. Системні недоліки нового законодавства посилюють залежність людини від держави, а отже, безпідставно обмежують її свободу. Як наслідок, реальний правовий статус людини в українському суспільстві далекий від такого статусу у правовій державі. Вбачаючи в розширенні сфери відповідальності та її посиленні панацею від суспільної кризи, ті, хто визначає й реалізує правову політику в Україні, фактично створили ситуацію, за якої людина завжди перебуває на межі відповідальності. За такої ситуації дедалі частіше згадується прислів'я: «від тюрми та від суми не зарікайся», — констатували Микола Мельник і Микола Хавронюк⁷.

Як засвідчили результати соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова та Міжнародної громадської організації «Дім свободи Україна», близько чверті наших громадян вважали, що протягом 2006 року їхні права порушувалися, при цьому головними винуватцями люди називали кримінальні структури, місцеву владу і правоохоронні органи.

Значна частина громадян висловила традиційне переконання в тому, що допомагати у захисті прав повинні міліція і юристи. Водночас і громадяни, і експерти досить низько оцінювали їхню діяльність. Лише зусиллям Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та міжнародним організаціям у цій сфері українці поставили «трійку», інші структури, зокрема прокуратуру, оцінили ще нижче⁸.

Одним з визначальних показників стану демократичності суспільства є рівень об'єктивності та справедливості судочинства, що ґрунтується лише на законі. А це можливо за наявності незалежної, сильної та справедливої судової влади, яка може забезпечити реальну недоторканність суддів як носіїв цієї влади. Як відомо, реформування судової системи і становлення громадянського суспільства в Україні увійшли до числа основних пріоритетів президента Віктора Ющенка. У промові під час своєї інаугурації 23 січня 2005 року одним із першочергових завдань держави новий лідер країни назвав утвердження громадянського суспільства та незалежного правосуддя, заснованих на принципах верховенства

права. «Я бачу Україну державою, керованою верховенством права. Ми створимо демократичну владу — чесну, професійну і обов'язково патріотичну. Стіна, що відділяє посадовця від людей, буде зруйнована. Оновлена влада знатиме свій обов'язок, працюватиме для блага громадянина і країни»⁹.

Перспективи реалізації озвучених намірів здавалися цілком реальними, адже піднесення від мирної революції заради демократичної заміни явно корумпованого режиму швидко охопило десятки мільйонів громадян України. Це засвідчили, зокрема, результати дослідницьких соціологічних проектів «Україна — Європа», в яких йшлося про способи життя та особливості масової свідомості українців та європейців. На думку заступника директора Інституту соціології НАН України професора Євгена Головахи, отримані результати мали допомогти реально оцінити місце, яке Україна займає в Європі. В цьому контексті певної ваги набув зафіксований науковцями позитив, який свідчив про хоч і малопомітну, але важливу суспільну еволюцію — в українській громаді зросла значущість ліберально-демократичних цінностей. Йшлося про державну незалежність і демократичний розвиток суспільства, рівність можливостей для всіх, індивідуальну незалежність та підприємницьку ініціативу, права людини, свободу слова тощо. Цю тенденцію соціологи демонстрували за п'ятибальною шкалою: від 3,3 бала у 2000 році до 3,6 бала у 2006 році. «Це — знаковий тренд в ментальності українців, — наголосив один з керівників проекту Анатолій Ручка. — З одного боку, він виступає як цілком закономірний результат суспільних трансформацій у незалежній Україні, а з іншого — показує перспективу зростання громадянської культури населення, яка своєю чергою є соціокультурним підґрунтям консолідованої демократії»¹⁰.

Варто пригадати: п'ятирічний шлях, що ним рухалася «постмайданна» Україна під гаслом забезпечення фундаментальних цінностей Ради Європи — верховенства права і прав людини, фактично був окреслений роками раніше з ініціативи української громадськості, посиленої високим ентузіазмом і вагомою підтримкою західної діаспори. У жовтні 1992 року Перший світовий конгрес українських юристів розглянув найважливіші питання розбудови незалежної, демократичної, правової держави України: проект нової Конституції України, проблеми прав людини, верховенства закону, незалежності судочинства, реформування адвокатури, приватизації великих і малих підприємств, приватної

власності на землю, спадкового права тощо. Проаналізувавши проєкт національної конституції, конгрес наголосив, що цей документ визнає пріоритет загальнолюдських цінностей, в основному відбиває фундаментальні демократичні й гуманістичні ідеї сучасного міжнародного конституціоналізму. На думку правників, документ пройнятий турботою про розбудову української національної держави, про захист прав людини. Разом з тим конгрес зауважив, що зміст запропонованого проєкту Конституції значною мірою відзеркалював досягнуті чи бажані компроміси різних політичних сил українського суспільства в перехідний період від тоталітарного режиму до нового, демократичного суспільства.

Міжнародний форум юридичної громадськості висловився за те, щоб об'єднані під його егідою правники зосередили основну увагу на розв'язанні проблем, які мають першочергове значення для справи подальшої розбудови української державності. Серед цих проблем конгрес українських юристів виокремив теоретичне обґрунтування та законодавче закріплення гарантій забезпечення прав і свобод людини. Особливу увагу пропонувалося приділити судовим гарантіям захисту цих прав, максимально використовуючи допомогу українських правників із Великої Британії, США, Канади, Франції та з інших країн, де є корисний багаторічний досвід у розв'язанні цієї проблеми. Крім того, конгрес висловився за розробку рекомендацій задля забезпечення ефективних гарантій незалежності судів з урахуванням світового досвіду судочинства, зокрема діяльності суду присяжних, та виховання у вітчизняних юристів почуття справедливості, самостійності і поваги до вироблених віками принципів законності¹¹.

У статті 3 Конституції України зазначено: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.» Аналіз еволюції державної політики в галузі прав людини в Україні протягом 2005–2009 років дає можливість зробити висновок щодо реальної спрямованості та ефективності цієї політики, її відповідності Основному закону країни та впливу на процеси демократизації, зокрема формування інституту прав людини та інших інститутів громадянського суспільства.

* * *

Утвердження та забезпечення прав і свобод людини, що є головним конституційним обов'язком держави, можливе лише за

наявності незалежної, повноцінної судової системи. Ця аксіома доведена багатовіковим досвідом країн зі сталими демократичними традиціями. Саме судова влада є одним з основних реальних інститутів захисту прав і свобод людини та громадянина, і це чітко закріплено в частині 1 статті 55 Конституції України. До слова, й зміст статті 3 Конституції України, яка цілком і повністю присвячена людині, є свідченням міцних людиноцентричних тенденцій українського права¹². Один з відомих дореволюційних вчених-правників професор М.Розін зазначав, що сила судової влади залежить від багатьох факторів, серед яких називав такі: чітка організація, справжня довіра населення до її інститутів та органів, справжнє визнання населенням їх авторитету¹³.

Слід наголосити: парадокс тривалої політико-правової кризи полягає в тому, що, незважаючи на невисокий рівень довіри суспільства до суду, сама судова влада вже не раз доводила, що в Україні більшість суддів — це порядні, грамотні, вольові й незалежні люди. Проте, на жаль, немає згуртованої, сильної та незалежної судової влади.

Мати незалежний суд — це не особисте право судді, це право кожного громадянина, загалом усіх громадян України. Судді мають право підтримувати і захищати свою незалежність не як посадовий привілей, а як гарантоване Основним законом України право кожного громадянина на судовий захист і на справедливий судовий розгляд. Це — стислий виклад позиції Віктора Кононенка, судді у відставці — єдиного в країні фахівця, хто пройшов шлях від судді районного суду до судді Верховного Суду України. В газетному інтерв'ю цей високодосвідчений фахівець зупинився, зокрема, на проблемі корупції, наголосивши: небезпека, яку криє в собі корупція серед суддів, полягає в тому, що суди перестають виступати і сприйматися суспільством як чесні і нейтральні арбітри. Оскільки суди покликані виконувати саме цю роль, то корупція в судовій системі за своїми наслідками небезпечніша, ніж в інших державних чи громадських інституціях.

Приміром, у вересні 2009 року стало відомо, що на Одещині працівники СБУ задокументували близько 30 фактів отримання хабарів суддею одного з районних судів, котрий обіцяв позитивно вирішувати розгляд справ зацікавлених осіб. За повідомленням прес-служби СБУ, у більшості зафіксованих випадків суддя отримував гроші у своєму робочому кабінеті. У ході розслідування спеціальна слідчо-оперативна група у складі працівників СБУ

і Генпрокуратури встановила додаткові докази вчинення суддею злочинів під час здійснення ним правосуддя. Як наслідок, окрім порушення проти нього 12 кримінальних справ за різними статтями Кримінального кодексу України, порушено ще сім. Крім того, п'ять кримінальних справ слідчі прокуратури порушили стосовно посередників і спільників судді. Розслідування справ тривало 1,5 року, справа проти судді-хабарника налічувала 24 томи, а обвинувальний висновок — майже 500 сторінок¹⁴.

Якщо судді не можуть дотриматися свого обов'язку, громадськість втрачає віру у фундаментальну рівність перед законом усіх без винятку громадян, а це приводить суспільство до цинізму й нестабільності. Досить швидко людина опиняється в обіймах такої недуги, як дегуманізація. На думку багатьох фахівців і науковців, для викорінення корупції необхідні загальні норми законодавства, яких повсюдно мають дотримуватися всі громадяни.

Вартий уваги і такий факт: 22 березня 2006 року, напередодні парламентських виборів, Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права в Україні схвалила Концепцію вдосконалення судівництва для забезпечення справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Однак її імплементація загальмувалася через приховану й відкриту протидію політичних гравців. У серпні 2006 року Верховна Рада Укрвіни ухвалила безпрецедентний, неконституційний закон, яким заборонила Конституційному Суду України переглядати зміни, внесені до конституції в рамках політичної реформи. Тобто фактично КС заборонялося робити те, що він повинен робити у першу чергу: оберігати Конституцію України і тлумачити будь-які зміни до неї. Час показав, що зазначені рішення і пасивна позиція керівництва країни були величезною помилкою, оскільки це досить швидко привело до маргіналізації ролі усієї судової системи України, тимчасом як верховенство права і демократія лише почали утверджуватися. Так оцінили тогочасну ситуацію чимало знаних юристів, зокрема і суддя Федерального суду претензій США Богдан Футей.

Судова система країни у досліджуваній період розвивалася під негативним впливом багатьох факторів, зокрема відсутності інституту судового нагляду. Ані кваліфікаційні комісії, ані вищі суди, в тому числі й Верховний, ані Рада суддів України не мали повноважень для проведення перевірок нижчих судів. Вони не могли проаналізувати й оцінити рішення суду, яке, скажемо так,

викликало сумнів, у зв'язку з чим установити непрофесіоналізм судді, або його дії з корисливою метою було практично неможливо. Усвідомлюючи це, служителі Феміди нерідко виносили рішення, котре явно влаштувало всі сторони, відповідно розраховуючи на те, що «ніхто не подаватиме апеляції».

Відомо, що публічний характер правосуддя передбачений законом як одна з головних засад функціонування цієї сфери суспільного буття. Найважливішою гарантією незалежності, неупередженості судді, прийняття справедливого рішення є контроль з боку громадян за цим процесом із допомогою гласності. Це стимулює суддю контролювати свою поведінку, зобов'язує дотримуватися норм закону і виконувати головну свою місію — бути справедливим по суті і по відношенню до всіх.

Суд над людиною передбачає за нею право пояснити судді та співвітчизникам сутність своїх вчинків, розраховуючи при цьому на розуміння служителів Феміди. За влучним висловом В. Кононенка, суд — це останній рубіж захисту чесної людини від монстроподібної держави, що в особі чиновників займається виключно влаштуванням своїх справ. І ще один важливий момент: в обстановці публічності значно знижується можливість засудження невинного або призначення занадто суворого покарання. Це важливо особливо тепер, відзначив екс-суддя, коли з «політичних міркувань притягують до кримінальної відповідальності осіб на явно незаконних підставах, коли у суді зводять порахунки з політичними опонентами»¹⁵.

In dubio pro reo — усі сумніви на користь обвинувачуваного. Цей постулат юристів Стародавнього Риму став класикою сучасної юриспруденції, він активно застосовується в країнах із панівними демократичними цінностями. Древні керувалися принципом: краще не покарати десятьох винних, аніж покарати одного невинного. У такий спосіб вони хотіли підкреслити справедливість публічної влади і закріпити довіру народу до держави. Значною мірою такий підхід давав римським правникам можливість забезпечувати правопорядок і стабільність у суспільстві.

Після проголошення державного суверенітету і ухвалення нової Конституції в Україні також з'явилася тенденція до закріплення в законодавстві класичних правових принципів. Так, у ст. 8 Основного закону України встановлено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права»¹⁶. Це означає, що принцип верховенства права є вищою соціальною цінністю порівняно із принципом

верховенства закону. Попри це у нас нерідко трапляються факти порушення прав і свобод людини, зокрема і незаконне засудження громадян, констатував В. Кононенко. Лише за 2005–2006 роки стосовно 264 осіб було скасовано вироки з припиненням справ через відсутність складу злочину, іншими словами, суд визнав, що людей було засуджено незаконно. Це найсерйозніша помилка судді, і дисциплінарне покарання мало б бути суворим, аж до відкликання із займаної посади, а у випадку тяжких наслідків — і притягнення до кримінальної відповідальності з покладанням обов'язків відшкодувати потерпілому матеріальну та моральну шкоду. Такий суддя не має права вершити правосуддя. Подібного покарання мають зазнати й ті посадовці, котрі порушували кримінальну справу і проводили розслідування¹⁷. І служителям Феміди, і решті громадян України варто пам'ятати думку Мартіна Лютера Кінга про те, що несправедливість будь-де загрожує справедливості повсюдно.

Помітний вплив на становлення інституту прав людини справило започаткування в Україні адміністративної юстиції, тобто інституту розв'язання правовими засобами спору між особою і державою. Як відомо, кредо адміністративної юстиції — пріоритет у відносинах між державою і громадянином належить правам людини, що не можуть бути порушені законами держави та їх діями. Головна мета — захистити права будь-якої людини у суперечках з владою. Саме в судах адміністративної юстиції оскаржують рішення, дії або відсутність дій органів виконавчої влади або місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб.

Шкода, заподіяна людині вибоєм на дорозі, сміттям, яке своєчасно не прибрали відповідні служби, чиновницькою тяганиною під час розгляду документів, невиконанням органами влади соціальних та інших гарантій — усі ці буденні спори розглядають і вирішують в адмінсудах. Отже, фактично адмінсуди — це один з найважливіших інструментів контролю громади за діями (чи бездіяльністю) влади.

У країнах із панівними демократичними цінностями адмінюстиція вважається важливим здобутком». Сам факт створення та існування адмінсудів, безумовно, слід вітати як одне з видатних досягнень держави, заснованої на верховенстві права», — говорить в резолюції Європейського суду з прав людини. У Міжнародній асоціації органів адміністративної юрисдикції презентовано більше 100 держав і міжнародних організацій. При цьому в 15 з 27 країн ЄС вищий спеціалізований орган адмінюстиції

(вищий адмінсуд або державна рада) приймають рішення в останній інстанції¹⁸.

Фундаментальну базу адміністративної юстиції сформували положення Конституції України, а також Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, що її ратифікувала Верховна Рада України 17 липня 1997 року.

Як наголошували ініціатори системи адміністративних судів, проблеми у правовому регулюванні стали очевидними після ухвалення 2005 року Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України), який став правовою підставою для впровадження адміністративної юстиції в країні (до речі, на пострадянському просторі на той час лише Україна та країни Балтії почали впроваджувати систему адміністративної юстиції).

Кодекс визначив порядок оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх службових та посадових осіб, що, безумовно, позитивно вплинуло на можливість для особи захистити свої права від свавільних дій з боку держави. Водночас лобісти ідеї адміністративної юстиції підкреслювали, що «самими тільки механізмами адміністративної відповідальності наразі неможливо домогтися дисципліни в державній службі та мінімізувати випадки порушення прав особи під час виконання чиновниками своїх службових обов'язків». Цей шлях є безперспективним і, на думку ініціаторів, має бути замінений заходами з підвищення спроможності та дієвості інституту дисциплінарної відповідальності. Описані проблеми виникали у багатьох сферах, зокрема таких: отримання екологічної та інших видів інформації, порядку надання дозволів на будівництво, порядку житлового обліку громадян, порядку закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти, порядку встановлення цін і тарифів, дискримінації підприємців у сфері економічної конкуренції, порядку видачі сертифіката відповідності у сфері стандартизації тощо (перелік не враховував положень півсотні інших законів, які передбачали окремі склади адміністративних правопорушень).

Йшлося, таким чином, про те, що формування повноцінної системи адміністративних судів і належне використання ними процесуального закону дадуть змогу краще захищати права людини у її відносинах із державою. Адміністративне судочинство, стверджували адепти нової системи, мало дозволити ефективно впорядковувати діяльність держави, викорінюючи суб'єктивізм та непрофесіоналізм окремих представників державного апарату.

Іншими словами, адміністративні суди мають розглядати справи на підставі позову будь-якої особи, яка вважає порушеними свої права. Цим мала усунути наївна проблема початку процедури притягнення до адміністративної відповідальності. Особливого значення набувала теза про те, що адміністративний позов мав стосуватися не стягнення штрафу в дохід держави, а необхідності забезпечення реалізації того чи іншого права особи. У разі задоволення цього позову рішення суду мало б бути обов'язковим для виконання всіма особами, а «його невиконання матиме наслідком кримінальну відповідальність винних». Немає потреби доводити, що ідея суду над владою лягала на благодатний ґрунт, адже українська громадськість починала дедалі уважніше й прискіпливіше ставитися до влади, процесу її формування й розвитку, постійно оцінюючи її діяльність і намагаючись реагувати на бездіяльність¹⁹.

Викладені вище міркування обґрунтовано засвідчували, що інститут адміністративної юстиції є дієвішим засобом захисту прав особи, ніж механізми адміністративної відповідальності, що й зумовило його значне поширення у переважній більшості європейських країн, адже адміністративний суд покликаний допомагати особі в пошуку доказів у спорах із державою. Державний орган чи посадова особа зобов'язані доводити правильність ухвалення свого рішення чи вчинення дії щодо певної особи. Іншими словами, в такій ситуації мала діяти презумпція вини державного органу.

Уже з 1 вересня 2005 року Вищий Адміністративний Суд України, створений згідно з указом президента України ще 1 жовтня 2002 року, почав розглядати перші адміністративні спори. В одному з публічних виступів 2008 року в рамках дискусії про конституційну реформу голова Вищого Адміністративного Суду України (ВАСУ) Олександр Пасенюк констатував, що «на сьогодні адміністративне судочинство в Україні, принаймні у загальних рисах, є об'єктивною реальністю. Зусиллями науковців, політиків, державних і громадських діячів воно стало частиною щоденної діяльності, спростувавши чимало тверджень, що раніше вважались аксіомою... Заслуга адміністративного судочинства — у спеціальній інструментарії, з допомогою якого воно може, а відтак і повинне спрямовувати відповідні конфлікти в раціональне, обмежене правовими рамками й вільне від свавілля, вузькопартійних, а то й суто корупційних чинників, русло»²⁰.

Певна річ, система адміністративного судочинства передбачала активність кожної особи у процесі захисту своїх прав або прав

громади. Для стимулювання такої активності Вищий Адміністративний Суд України разом із Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) в рамках проекту «Україна: верховенство права» створили інформаційну систему «Розміщення текстів рішень ВАСУ в системі Інтернет». За словами голови суду, систему засновано з метою створення більш зручних умов для доступу громадян до рішень суду.

ВАСУ, крім того, розгорнув масштабну роботу щодо вдосконалення пошукового інтерфейсу системи, інтеграції її в Єдиний державний реєстр судових рішень, наповнення бази даних рішеннями суду за 2006—2009 роки й підсилення технічних потужностей.

У квітні 2009 року на спільному засіданні президії Верховного Суду України і президії Ради суддів України підбито підсумки стану здійснення судочинства адміністративними судами. Робоча група дослідила стан організації та здійснення судочинства у Вищому Адміністративному Суді України, Львівському апеляційному адміністративному суді, Львівському та Івано-Франківському окружних адміністративних судах. Досліджуваний період охопив 2007 рік — перше півріччя 2008 р.

У доповіді робочої групи констатовано, зокрема: Вищий Адміністративний Суд України допускає численні порушення норм КАС України щодо порядку прийому касаційних скарг; це порушує право особи на касаційне оскарження, у зв'язку із чим рішення ВАСУ неодноразово скасовувалися Верховним Судом України.

Встановлено випадки порушення строків відкриття провадження у справі. У переважній більшості справ судді-доповідачі порушували строки підготовки справ до касаційного розгляду. (Так, згідно з положенням, касаційна скарга має бути зареєстрована в день її надходження до адмінсуду касаційної інстанції і не пізніше, ніж наступного дня, передана судді-доповідачу. Адмінсправи мають розглядатися протягом розумного строку, але не більше двох місяців з дня відкриття провадження у справі). Строки розгляду багатьох справ перевищували два місяці. У Вищому Адміністративному Суді України у ряді випадків вони становлять понад два роки. Переважна більшість обліково-статистичних карток свідчили про те, що касаційна скарга не передається судді наступного ж дня після надходження до суду, як це має бути. В окремих випадках це відбувалося більш як через рік. Касаційна справа про поновлення особи на роботі, яка, певна річ, не терпить зволікань, чекала на розгляд рік і три місяці, а справа про перерахунок пенсії — рік

і сім місяців. Мали місце випадки, коли більш ніж через рік встановлювалося, що справи... взагалі невіддані цьому суду.

У висновку робочої групи зазначалося: система адмінсудів утворювалася під гарними гаслами — вона була покликана зробити судовий захист прав людини ефективнішим. Насправді новонароджені адміністративні суди істотно ускладнили цей захист, ставали на заваді самому доступу до правосуддя, визначення підсудності справ. Строки розгляду справ подовжилися, відчутно зменшилися шанси пересічного громадянина на виправлення судової помилки вищою судовою інстанцією.

Робоча група дійшла висновку, що адмінсуди не лише не виконали свого головного, надзвичайно важливого в наших реаліях призначення — захистити людину від свавілля влади. Вони, здійснюючи судочинство на власний розсуд, а не відповідно до закону, показали, що таке справжнє судове свавілля. Від дня свого народження адміністративні суди почали працювати на себе, відверто і масово беручи до розгляду так звані «хлібні» справи, не підсудні їм у принципі. Вони піднесли свою незалежність до абсолюту, демонструючи нехтування принципу єдності судової системи. Адмінсуди перестали чути будь-кого, демонструючи тотальний відхід від закону з моменту прийняття до розгляду заяв і скарг і закінчуючи оформленням рішень. А ВАСУ, як вищий у системі адмінсудів орган, не виконував своїх основних завдань: сам не здійснював правосуддя відповідно до закону і не забезпечував єдиної судової практики підпорядкованих йому судів. Порушення закону адмінсудами стало нормою їхньої діяльності — це лейтмотив як доповідної записки робочої групи, так і постанови, ухваленої президіями.

Втім, не можна не згадати про очевидні і вагомі «обставини, що пом'якшують»: через них адміністративні суди були просто приречені народитися саме такими. Найголовніші з цих обставин такі: наша держава не була готова до створення системи адмінсудів ані фінансово, ані в організаційному, законодавчому і кадровому сенсі. До того ж новостворені суди були одразу обтяжені величезною кількістю адміністративних справ. У 2007 році, приміром, залишилися нерозглянутими 22,2 тис. (47,4%) касаційних скарг та справ, що перебували на розгляді у Вищому адміністративному суді України, у першому півріччі 2008 року — 21,3 тис. скарг і справ (70,0%). Якщо у 2007 році на розгляд суддям було передано 28,2 тис. (60,3%) касаційних скарг, що перебували на розгляді у Вищому адмініст-

ративному суді України, то у першому півріччі 2008 року — 12,1 тис. скарг (40%)²¹.

Ми свідомо зачитували майже всю критичну частину постанови поважних судових інституцій, аби читач зрозумів суть проблеми, яка полягала в тому, що наближалися президентські перегони. З огляду на цю обставину у політичних таборах розпочалися активні підготовчі дії з метою мобілізувати фінансові, судові, адміністративні, інформаційні і т.п. ресурси для перемоги. Саме тому керівництво Верховного Суду України нарощувало зусилля, аби максимально підпорядкувати собі систему адміністративних судів, саме для цього використовувалися надпотужні мікроскопи для пошуку помилок і порушень, саме тому народні депутати робили численні спроби обрізати повноваження ВАСУ, саме тому виконавча влада не поспішала розв'язувати проблеми з приміщеннями, фінансовим і матеріально-технічним забезпеченням органів адміністрації.

На думку керівника Центру політико-правових реформ Ігоря Коліушка, адмінсуди не є вигідними для влади, якщо вона їх не контролює. Правник наголосив, що чинний на той час Президент України двічі спробував ліквідувати Окружний адміністративний суд Києва, а згодом БЮТ прагнув звільнитися від усіх адмінсудів. «Цікаво, що заяви про непотрібність адмінсудів з'являються напередодні виборів, проте саме в цих судах може ставитися питання про результати волевиявлення»²², — підкреслив пан Коліушко.

У комплексі проблем, які виростили на «благодатному» ґрунті викривленої масової свідомості мешканців України, вочевидь, найбільш загрозливою була і лишається низька правова культура і породжений нею правовий нігілізм, який став своєрідною ознакою становлення нашої держави. Мало того, ця іржа вкриває всі структури владної піраміди й використовується як один з основних інструментів у боротьбі за державну й будь-яку іншу владу.

Наслідком цього стало те, що суспільство має сьогодні — адміністративні суди, які помітно вирізняються своїми вадами навіть на тлі нашого загалом унікального і неповторного правосуддя. За одноставним висновком експертів, правовий нігілізм зумовив поширення практики ігнорування судових рішень і представниками влади, і, так би мовити, пересічними громадянами. Численні приклади майже тотального правового скептицизму викликали занепокоєння не лише в Україні, але й за її межами. Восени 2009 року наша країна потрапила до «чорного списку» європейських держав,

які зневажають рішення судів, про що заявив комісар Ради Європи з прав людини Томас Гаммарберг в інтерв'ю радіостанції «Свобода». На його думку, це явище треба розцінювати як фактичну відмову від принципів правової держави, а також як серйозну правозахисну проблему.

Аналізуючи скарги, котрі надходили до Європейського суду з прав людини в Страсбурзі, представник Ради Європи зробив висновки, що у таких державах, як Албанія, Боснія і Герцеговина, Молдова, Росія, Сербія та Україна рішення судів часто виконуються або частково, або з довгою затримкою, або деколи повністю ігноруються. В нашій країні його увагу привернула низка проблем, що мають відношення і до органів державної влади, зокрема у сфері освіти, і також значною мірою до державних компаній, наприклад, у вугільній галузі, які не виплачували або зарплати, або пенсії, або відшкодування робітникам, які були поранені в робочий час. Гаммарберг наголосив, що реформа законодавства і збільшення фінансування судів — кроки у правильному напрямку, але їх недостатньо: важливо, щоб закони виконувалися і самою державою²³.

VIII позачерговий з'їзд суддів України, що відбувся у Києві влітку 2007 року, зробив загрозливу констатацію наступного змісту: політична криза в державі до крайньої межі загострила руйнівні процеси у сфері правосуддя та породила нові ризики у діяльності судових органів. Неспроможність суб'єктів політичного протистояння розв'язувати політичні проблеми належними засобами, кричущий правовий нігілізм владних та політичних суб'єктів призвели до масштабного і безцеремонного втручання політики і бюрократичних структур у правову сферу, зокрема у сферу правосуддя. Останнім часом факти тиску на суддів і втручання в діяльність судів набули системного й відвертого характеру, зокрема під час розгляду судами справ, формування суддівського корпусу, призначення суддів на адміністративні посади, вирішення питань про відповідальність суддів.

Спостерігалось неправомірне використання суб'єктами влади наданих їм повноважень для посилення залежності судових органів, тиску на суддів, втягування їх у політичну боротьбу, нав'язування неправових підходів до вирішення спорів. Особливо небезпечне для правосуддя ігнорування найвищими посадовими особами держави та органами державної влади, політичними діячами загальноновизнаних правових принципів. В Україні набувало системного характеру і стало звичною практикою надання оцінки рішенням

судів некомпетентними суб'єктами, невиконання судових рішень, які набрали законної сили. На жаль, суб'єкти політичного процесу не спромоглися усвідомити, що за таких обставин жодна політична сила не зможе перемогти, не зможе отримати легітимну владу.

Дедалі більш гострою проблемою став брак належної юридичної обґрунтованості окремими рішенням Президента України, які мали відношення до організації діяльності судової влади. Так само органи законодавчої і виконавчої влади не завжди дотримувалися принципів поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, самостійності судів та незалежності суддів. Зазначені негативні явища були додатково посилені наявними проблемами законодавчого та інституційного характеру, що нав'язані ззовні та існують у судовій владі. Йдеться, зокрема, про недосконалі процедури підбору і призначення суддів на посади, які не враховували необхідності використання конкурсних засад, процедури непрозорі, просякнуті суб'єктивними факторами. Перше призначення на посаду судді та звільнення судді з посади має здійснюватися за обов'язковою участі у цьому процесі Вищої ради юстиції. Остання, на думку багатьох делегатів з'їзду, стала вкрай заполітизованою і часто використовувала свої повноваження для звільнення непокірних суддів і призначення на суддівські посади «кишенькових» суддів, які під час здійснення правосуддя виконували замовлення політичного або меркантильного характеру. Для Вищої ради юстиції стали характерними відвертий відхід від правових засад діяльності цього органу, неоднаковий підхід до вирішення питань про звільнення суддів з посад за порушення присяги, перевищення членами цього органу своїх повноважень під час проведення перевірок, упередженість. В одних випадках Вища рада юстиції надзвичайно оперативно приймала рішення про внесення подання щодо звільнення судді з посади за порушення присяги, навіть не вислухавши пояснення самого судді, в інших — прийняття рішень затягувалося на місяці і навіть роки.

У свою чергу, окремі суди та судді не завжди керувалися у своїй діяльності виключно Конституцією та законами України, піддавалися протиправному впливу посадових осіб органів законодавчої та виконавчої влади, суб'єктів політичної діяльності, допускали безкарне втручання у вирішення судових справ, що завдавало істотної шкоди демократичному конституційному ладу, правам і свободам громадян, інтересам суспільства та держави, підривало авторитет судової влади.

Крім того, набули значного поширення постанови судових рішень, що передбачали неправомірне обмеження прав, свобод та законних інтересів інших осіб, у тому числі обмеження публічної компетенції державних органів, їх посадових чи службових осіб, задоволення вимог осіб, які не були суб'єктами відповідних правовідносин. Делегати з'їзду засудили факти прийняття окремими суддями сумнівних, з правової точки зору, рішень, відвертого порушення правил підсудності і підвідомчості, вчинення корупційних правопорушень, участі суддів у так званих рейдерських схемах, у тому числі політичних, виконання ними політичних і економічних замовлень в інший спосіб.

Небезпечними для правосуддя за умов політичної кризи та правової невизначеності повноважності парламенту стали спроби окремих політичних сил здійснити заходи з кардинального реформування засад судоустрою, судочинства та визначення статусу суддів. Такі заходи не базувалися на нормах Конституції України і передбачали концептуально хибні підходи до реформування. Судова реформа, яка справді була і лишається нагальною для нашої країни, має бути належним чином підготовлена і передбачати виважені, добре продумані, системні, науково обґрунтовані підходи, зазначили делегати форуму. Водночас з'їзд суддів наголосив на тому, що реформу необхідно здійснювати у стабільній політико-правовій ситуації. В іншому разі процес реформування судової системи буде надмірно політизованим і суб'єктивним, наслідком чого може стати намагання «підігнати» судову систему під певний політичний інтерес, на законодавчому рівні закріпити неправові важелі впливу.

Надзвичайно важливо, щоб суди мали юрисдикцію і повноваження на стримування законодавчої і виконавчої гілок влади шляхом визнання законів та інших правових актів неконституційними, якщо вони обмежують права громадян. Крім того, судова незалежність матиме практичні наслідки лише за умови, що законодавча і виконавча гілки влади сприйматимуть і виконуватимуть тлумачення судами цих актів. Це означає, що всім — від Президента, Прем'єр-міністра, міністра, депутата до звичайного громадянина — потрібно звикати до того, що останньою правовою інстанцією в державі є суд. Аби його рішення були легітимними і справедливими, потрібно створити відповідні передумови, а не ігнорувати судові рішення чи давати їм власну суб'єктивну оцінку.

Вищий орган суддівського самоврядування застеріг: перераховані фактори зумовлюють реальну загрозу знищення засад

вітчизняного правосуддя і втрати українським суспільством своєї правової основи, якою є судова система²⁴. Однозначний висновок про те, що без незалежного суду демократія в Україні приречена, зробили декілька авторитетних правників.

Попри такі серйозні попередження ситуація розвивалася у тому самому напрямі: країна продовжувала падати у неправову безодню. Керманичі України не мали ані волі, ані бажання для того, щоби покласти край цій небезпечній тенденції, цій кричущій ганьбі. В листопаді 2008 року президія Ради суддів України поінформувала Парламентську асамблею Ради Європи та Організацію з безпеки і співробітництва в Європі про ситуацію, що склалася в Україні зі здійсненням правосуддя. У відповідному зверненні, зокрема, зазначалося, що в Україні на найвищому державному рівні й досі не сприймаються фундаментальні положення Основного закону України та міжнародно-правових актів щодо стандартів незалежності суддів і самостійності судів. З боку державних та політичних суб'єктів має місце відвертий тиск на суддів, грубе втручання у здійснення правосуддя, ігнорування основоположних засад діяльності судів. Усе це ставить під загрозу належний судовий захист конституційних прав і свобод громадян.

Автори звернення пояснили, що чергова загроза виникла після того, як Глава держави 9 жовтня 2008 року видав указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради VI скликання та призначення позачергових парламентських виборів. Президія Ради суддів України також поінформувала міжнародну спільноту про рішення Окружного адміністративного суду Києва щодо припинення дії зазначеного указу Президента та розвиток подій, які виникли відразу після цього, включаючи незаконне рішення В. Ющенка про скасування призначення на посаду судді, про порушення кримінальної справи за винесення буцімто неправосудного судового рішення, про звільнення голови суду тощо. «Крім того, велику стурбованість викликають численні факти блокування народними депутатами України діяльності судів, шантажу і тиску на суддів, відвертого втручання у здійснення правосуддя, що подекуди супроводжувалося порушенням громадського порядку в приміщеннях судів і призводило, зокрема, до зриву судових засідань. Такі дії унеможливають нормальну діяльність судів різних інстанцій. Неприпустимими також були дії представників правоохоронних органів під час розгляду судових справ, пов'язаних з виборчим процесом, які розцінюються судьями як протиправний тиск на них

та втручання у здійснення правосуддя», — констатувалося у зверненні. Представники суддівської спільноти підкреслили, що зазначені дії та рішення Президента України, народних депутатів України, правоохоронних органів не узгоджуються ані з національним законодавством, ані з міжнародно-правовими актами щодо забезпечення незалежності судів від виконавчих та законодавчих органів, неприпустимості втручання у судовий процес, перешкоджання здійсненню судами правосуддя²⁵.

Українські реалії засвідчили: ці істини лишилися для політобмонду не засвоєними. Ніхто: ані Президент, ані Прем'єр, ані депутатський корпус не став, на жаль, винятком з правил щодо порушення закону. Конституцію України 1996 року визнали свого часу однією з кращих у Європі, але за всі роки самостійного життя наші державні мужі так і не навчилися її дотримуватися. Маємо констатувати, що і суспільство не відчувало, а отже, й не виявило гострої потреби колективного й усебічного осмислення того, що сталося. Підтвердженням такого висновку був загалом доволі невизрачний, аморфний процес обговорення однієї з найбільш актуальних і контроверсійних тем державотворення — реформування правосуддя і стосунків у сфері розподілу державної влади. Як показала дискусія, що відбулася на ІХ з'їзді суддів України (листопад 2008 року), навіть представники суддівського корпусу не мали єдиного або принаймні компромісного погляду на перспективи судової реформи.

Можна скільки завгодно критикувати чинне законодавство, але навіть воно — таке недолуге — не діяло. Дійшло до того, що недоторканні «слуги народу» почали полювання на людей. В будь-якій іншій країні, де влада є відповідальною і небайдужою до проблем як банкірів, так і двірників, такий депутат досить швидко був би позбавлений недоторканності. Але не в Україні. Це при тому, що станом на жовтень 2008 року за кількістю прокурорів, тобто чиновників, покликаних забезпечувати правильне застосування законів, на 100 тисяч населення наша країна з показником 21 посідала четверте місце в Європі (поступаючись Литві, Латвії та Молдові)²⁶. Несамохіть спадає на думку констатація Марка Цицерона: «Немає держави, якщо закони в ній нічого не варті, якщо суди зневажені...».

Подібний розвиток ситуації цілком закономірно привів до зневіри людей у те, що суд в Україні може бути справедливим. За даними опитування громадської думки, проведеного фондом «Демократичні

ініціативи» разом із фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» у середині липня 2007 року, тільки 11% респондентів вважали, що перебувають під захистом закону (70% — ні), лише 8% були переконані, що в Україні всі рівні перед законом. Набагато більше впевнених: рівності перед законом немає (74%), переконаних, що перевагами перед законом користуються ті, хто має гроші (76%) і владу (69%). Єдине, в чому держава забезпечила рівність своїх громадян, — це в розмірі прибуткового податку. Можна сказати, дійшли висновку дослідники, що у свідомості людей судова влада та віра в право зруйновані. Довіряли судам 19%, не довіряли 63%, довіряли прокуратурі 20%, не довіряли 58%, міліції довіряли 24%, не довіряли 62%, і навіть Конституційному Суду, який має бути верховним арбітром країни, довіряли 23%, а не довіряли 53%. Загальнонаціональних лідерів, яким довіряють та які могли б усіх мудро «розсудити», у країні не знайшлося²⁷.

Реакція виконавчої гілки на критику була цілком прогнозованою: у законопроекті «Про Державний бюджет України на 2008 рік» витрати на здійснення правосуддя судами загальної юрисдикції та утримання Конституційного Суду України збільшені, порівняно з 2007 роком, на 902,2 млн грн (48,2%) і становили 2801,2 млн грн²⁸.

Недовіра громадян України до судів, усвідомлення ними домінування «права сильного» в країні з часом наростали. Це засвідчили результати всеукраїнського дослідження «Корупція в Україні: влада, держава, суспільство», яке проводилось Інститутом Горшеніна в рамках програми соціологічних досліджень 2008 року «Проект країни». Виконавці проекту працювали з 20 жовтня по 3 листопада 2008 року в 129 населених пунктах України (63 міста і 66 сіл). Усього було опитано 2004 респонденти, які репрезентували доросле населення України віком від 18 років. Квотами у виборці були: вік, стать, освіта і тип населеного пункту, де проживає респондент. Похибка репрезентативності дослідження не перевищувала $\pm 2,4\%$. Згідно з даними опитування, понад три чверті українців вважали, що в судах неможливо добитися правди або це дорого коштує. Дві третини громадян висловили переконання: рішення суду можна купити за гроші; понад половини вважали суди винними в безкарності злочинців. Порівнюючи результати зазначеного дослідження з результатами аналогічного дослідження 2007 року, експерти дійшли висновку, що в обох дослідженнях зберігалася тенденція, відповідно до якої чим вище показники матеріального

достатку, тим вища впевненість, що правди в судах можна добитися переважно за гроші. І навпаки — чим менші показники матеріального достатку, тим вища переконаність, що правди в судах домогтися неможливо взагалі.

Крім того, згідно з даними останнього опитування, більшість респондентів, як і рік тому, усе ще вважали, що в Україні можливо за гроші купити рішення суду і, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності. Проте лише 24,3% опитаних вважали суди винними у тому, що злочинці не завжди дістають належне покарання (56,4% у 2007 р.)²⁹.

Згідно з висновками вчених, мешканці України вважали вибори (від Президента до мера) механізмами демократії, які дозволяють впливати на владу. Після «помаранчевої революції» до механізму виборів громадська думка додала ще й мітинги з демонстраціями. А от на механізми, що добре працюють у розвинених демократичних країнах, такі, наприклад, як участь у діяльності політичних партій і громадських організацій, звернення до судів та преси, у населення надій мало. Або вибори — або мітинги³⁰.

Під тиском цих реалій значна частина громадян України дійшла висновку, що Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) — остання надія на відновлення справедливості. Станом на грудень 2007 року за кількістю заяв до ЄСПЛ Україна посідала місце у першій п'ятірці поряд з Росією і Туреччиною. Кількість рішень ЄСПЛ, за якими Україна повинна відшкодувати позивачеві зі свого Державного бюджету суми від 1 до 625 тисяч євро, почала швидко наростати³¹.

* * *

Попри те, що кількість судів і суддів в Україні останніми роками суттєво зросла (а отже, збільшилися і видатки на їх утримання), процес формування реального режиму законності носив аморфний характер і, судячи з усього, ще далекий до завершення. Усі ці роки топчеться на місці судово-правова реформа, яку в Україні здійснюють фактично всі державні інституції, крім інституцій судової влади, позбавленої законодавчої ініціативи. Саме тому найбільшій критиці експертами, в тому числі й закордонними, піддавалася національна судова система, яку виражає формула: тотальна корупція і жодної реформи. Поки в Україні за тією самою справою «жовтопупенський» суд виноситиме одне рішення, а «синьопупенський» — протилежне, її громадяни можуть залишити будь-яку

надію на інтеграцію до Європи. Адже подібна вакханалія, по суті, підриває молоді ще демократичні інститути і владу закону.

Створити нормальну судову систему, зруйновану спільними зусиллями «помаранчевих» і «синьо-білих», завдання номер один, без його вирішення демократичний розвиток країни неможливий у принципі. Отже, говорити про стабільний позитивний вплив судової системи України на становлення інституту прав людини загалом не доводиться. Більш коректною є констатація доволі очевидного взаємозв'язку між деформаціями в розвитку судової гілки влади та інституту прав людини, адже всі ті негативи й недолугості, що супроводжували розвиток національних судів, позначалися і на ситуації з правами й свободами величезної більшості громадян. Дійсно, чи можна серйозно говорити про ефективний захист прав людини без ефективної роботи судової системи? З іншого боку, відсутність сильної та незалежної судової влади в Україні є однією з головних причин хронічної політико-правової кризи. У країнах із панівними демократичними цінностями, як правило, правові конфлікти ніколи не переростають у політичні, тому що вони своєчасно і справедливо вирішуються судом.

Як наслідок, зацікавленість суспільства політикою та сферою публічного від часу «помаранчевої революції» синхронно знижувалася. Розчарування у здатності чинити вплив на політиків та занурення у власне приватне життя, що слугують головними причинами цих процесів, варто, напевне, розглядати як взаємодоповнювальні та взаємозумовлювальні елементи, жоден із яких не є первинним. Це призводило до того, що люди не вірили у можливість зміни не лише державного, а й суспільного устрою, політичні маніфестації чи утворення різноманітних об'єднань громадяни починали сприймати доволі скептично. У будь-якому разі, падіння рівня легітимності влади в Україні внаслідок зникнення інтересу до публічної сфери ставало дедалі більш очевидним.

---

¹ <http://www.dt.ua/1000/1050/59786/>

² Футей Б. Без незалежного суду демократія в Україні приречена // Дзеркало тижня. — 2007. — № 20 (649) 26 травня — 1 червня. — С. 11.

³ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

⁴ Оніщук М. Про гідність. Проблема вдосконалення існуючої системи конституційних гарантій прав і свобод людини в Україні набуває нині особливої гостроти // День. — 2008. — 10 грудня.

⁵ Кириченко І. «Напівдемократія»: «знахідки» та вади // Дзеркало тижня. — 2007. — (661) 1–8 вересня. — С. 51.

⁶ Свобода говорити // Дзеркало тижня. — 2008. — № 40 (719) 25–31 жовтня. — С. 81.

⁷ Мельник М., Хавронюк М. Сфера дозволеного звучується. Ще один крок до правової держави? // Дзеркало тижня. — 2004. — 25 вересня — 1 жовтня. — С. 1.

⁸ Морозова О. Євген ЗАХАРОВ: Державна політика в галузі прав людини в Україні фактично відсутня // День. — 2007. — 11 грудня; Кириченко І. «Напівдемократія»: «знахідки» та вади // Дзеркало тижня. — 2007. — (661) 1–8 вересня. — С. 51.

⁹ «Ми починаємо нову сторінку української історії». Звернення Президента України Віктора Ющенка до українського народу на Майдані Незалежності // Урядовий кур'єр. — 2005. — №13, 25 січня

¹⁰ Миколюк О. Українці стають реалістами. Ми навчилися поєднувати «цінності виживання» з духовними потребами // День. — 2007. — №100. — 21 червня.

¹¹ Перший світовий Конгрес українських юристів 18–23 жовтня 1992 року. Українська правнича фундація. — К., 1994. — С. 58, 162.

¹² <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

¹³ http://www.vasu.gov.ua/ua/public_reception.html+%D0%B2%D0%B8%D1%89%

¹⁴ <http://www.dt.ua/1000/1050/67146/>

¹⁵ Мариненко О. Суддя Віктор Кононенко: «У нас із політичних міркувань незаконно притягують до кримінальної відповідальності» // Дзеркало тижня. — 2007. — 3 — 7 березня. — С. 1; Футей Б.: Без незалежного суду демократія в Україні приречена // Дзеркало тижня. — 2007. — № 20 (649) (26 травня — 1 червня). — С. 11.

¹⁶ <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

¹⁷ Мариненко О. Суддя Віктор Кононенко: «У нас із політичних міркувань незаконно притягують до кримінальної відповідальності». — С. 1.

¹⁸ http://www.vasu.gov.ua/ua/public_reception.html+%D0%B2%D0%B8%D1%89%

¹⁹ Коліушко І., Банчук О. Політика держави у сфері адміністративної відповідальності // Дзеркало тижня. — 2007. — 14–20 липня. — С. 21.

²⁰ Пасенюк О. Чи потрібен Україні суд над владою? // Дзеркало тижня. — 2008. — № 23 (702). — 21–27 червня. — С. 31.

²¹ <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/firstview/index.html>

²² http://www.vasu.gov.ua/ua/public_reception.html+%D0%B2%D0%B8%D1%89%

²³ <http://www.pravda.com.ua>

²⁴ <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/4E36D6B6EF7C5CEFC32572E3004BE75E?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=4E36D6B6EF7C5CEFC32572E3004BE75E&Count=500&>; Восьмий надзвичайний // Дзеркало тижня. — 2007. — № 25 (654) 30 червня — 6 липня, с. 41

²⁵ Судді звертаються до ПАРЄ // Дзеркало тижня. — 2008. — № 41 (720) 1–8 листопада. — С. 61.

²⁶ www.coe.int/СЕРЕЈ

²⁷ Кириченко І. «Напівдемократія»: «знахідки» та вади // Дзеркало тижня. — 2007. — (661) 1–8 вересня. — С. 51.

²⁸ Лянной И. Дорого и сердито // Бизнес. — 2008. — №47(826) 24 нояб-ря. — С. 21.

²⁹ Див.: Позитивна тенденція? // Дзеркало тижня. — 2008. — № 43 (722) 15–21 листопада. — С. 31

³⁰ Кириченко І. «Напівдемократія»: «знахідки» та вади. — С. 51.

³¹ Котюжинська Т., Максимова С. Україна обирає собі суддю // Дзеркало тижня. — 2007. — № 47 (676) 8–14 грудня. — С. 61.